

**ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ-ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ԳԱՎԱՌԻ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1914-1930-ական թթ.**

XX դարի սկզբի ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում, այդ թվում Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի գավառում պայմանավորված էին սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական մի շարք գործոններով: Այդ ժամանակահատվածն աչքի է ընկնում բարդ քաղաքական իրադարձություններով, որոնք, հաջորդելով միմյանց, էական ազդեցություն բողեցին Հայաստանի էթնոժողովրդագրական իրադրության վրա: Նախ՝ Առաջին աշխարհամարտը և հայոց ցեղասպանությունը, ապա՝ 1917թ. փետրվարյան և հոկտեմբերյան հեղափոխությունները և 1918թ. Առաջին հանրապետության կազմավորումը, թուրք-հայկական պատերազմն ու խորհրդային կարգերի հաստատումը որոշակի ազդեցություն ունեցան Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի գավառի բնակչության թվի շարժընթացի վրա:

1915-1919թթ. գավառի բնակչության թիվը պակասել է թուրքական կոտորածների, պատերազմի դաշտում զոհվածների, սովի ու համաճարակների զոհ դարձածների և արտագաղթածների հաշվին: Ա. Մռավյանը տվյալներ է բերում Ալեքսանդրապոլի հանձնաժողովի գործունեության արդյունքներից: Ըստ դրանց՝ գավառում թուրքերը կոտորել էին 60 հազար մարդ, վիրավորների թիվը 38 հազար էր, գերիներինը (բացառապես տղամարդիկ)՝ 18 հազար, քաղցից մահացածներինը՝ 32 հազար: 1921թ. գավառը բողեցիս թուրքերն իրենց հետ տարել էին 8 հազար կին ու աղջիկ: Գերության մեջ գտնվող 10 հազար մարդուց կենդանի էր մնացել ընդամենը 2000-ը:¹

Թուրքերն առաջին անգամ Ալեքսանդրապոլի գավառ մտան 1918թ. գարնանը՝ մայիսի 15-ին, և մնացին մինչև դեկտեմբեր: Օկուպացման յոթ ամիսների ընթացքում գավառի բնակչության թվաքանակը կտրուկ նվազեց: Հայաստանի կենտրոնական վիճակագրական բյուրոյի 1919թ. տվյալների համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլի գավառն ուներ 152414 բնակիչ, որից բնիկ էին 118053-ը, իսկ մնացած 34361-ը՝ գաղթական (31989-ը՝ արևմտահայեր և 2372-ը՝ կայսրության այլ մահաճգներից գաղթած հայեր):² Համեմատության համար նշենք, որ 1915թ. Ալեքսանդրապոլի գավառում առկա բնակչության թիվը 245980 է, որից 22818-ը՝ արևմտահայ գաղթականներ:³ Այսինքն՝ չորս տարիների ընթացքում գավառի բնակչության բացարձակ թվաքանակը պակասել է 93566 մարդով կամ 38%-ով:

1920թ. նոյեմբերի 7-ին թուրքերը երկրորդ անգամ են մտնում Ալեքսանդրապոլի գավառ և մնալով մինչև 1921թ. ապրիլը՝ շարունակում են հայերի ցեղասպանությունը: Այդ օրերին գավառի իշխանավորները լքել էին իրենց պաշտոնները, բնակչությանը բողեղ բախտի քմահաճությին և հայկական բանակի հետ հեռացել: Դաշնակները հեռանալուց առաջ քաղաքի հասարակական պահեստները լրիվ դատարկել էին, ինչի հետևանքով տասնյակ հազարավոր գաղթականներ և տեղաբնիկներ մատնվեցին սովի:⁴ Թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի կրած ծանր պարտության հետևանքով 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին դաշնակցական կառավարության և քեմալական Թուրքիայի միջև հայերի համար ստորագուցիչ պայմանագիր կնքվեց:

Ցեղասպանությունից փրկված հայերն իրենց փրկությունը գտան արտասահմանյան երկրներում և Արևելյան Հայաստանում, այդ թվում Ալեքսանդրապոլի գավառում: Գաղթականներն Ալեքսանդրապոլի գավառում ամրնդիատ տեղաշարժվել են, և նրանց իրական թվաքանակը որոշելը գրեթե անհնար է: Այսպես, 1915թ. գավա-

¹ Վ. Ղ ա գ ա խ ե ջ յ ա ն, *Հայաստանը 1920-1940թթ.*, Եր., 2006, էջ 128:

² Ա. Ա լ է ք ս ա ն յ ա ն, *Թուրքիայի ցեղասպանության քաղաքականության շարունակությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում, Բանբեր Հայաստանի արխիվների (այսուհետև՝ ԲՀԱ)*, 1(105), Եր., 2005, էջ 18:

³ *Բանբեր Երևանի արխիվների, թիվ 1*, Եր., 1989, էջ 165-175:

⁴ Հ. Ա բ ր ա հ ա մ յ ա ն, *Ալեքսանդրապոլի իրադարձությունների շուրջ /1920թ. նոյեմբեր-1921թ. ապրիլ/, Լրաբեր հասարակական գիտությունների (այսուհետև՝ ԼՀԳ)* 2/619, Եր., 2007, էջ 123-125:

ոի 139 բնակավայրերում գաղթականների թիվը 22818 է, ինչը կազմել է գավառի ամբողջ բնակչության շուրջ 10%-ը: Գաղթականների 30%-ը կամ 6844 մարդ տեղավորվել է Ալեքսանդրապոլ քաղաքում:⁵ Մինչև 1917թ. Ալեքսանդրապոլի գավառն ընդունում է ճանապարհում է 85-95 հազար գաղթականներ, իսկ համանուն քաղաքում նրանց թիվը հասնում էր 25754-ի:⁶ Այսինքն՝ քաղաքի առկա բնակչության թիվը կազմել է շուրջ 75-80 հազար մարդ:

Խորհրդային Հայաստանի պետական հանձնաժողովի տվյալներով մինչև Ալեքսանդրապոլի գավառից դուրս գալը՝ 1921թ. ապրիլը, գավառում բուրքական բանակը սպանել է 30 հազար և գերեվարել 26 հազար մարդ:⁷ Ալեքսանդրապոլի ու Սուրմալուի գավառներում և Կարսի մարզում 1920-1921թթ. բուրքական օկուպանտներն ավերել և թալանել էին 30 հազար գյուղացիական տնտեսություն՝ ավելի քան 200 հազար բնակչությամբ: Կրած վնասը գնահատվել է 60 մլն ռուբլի ոսկով, իսկ քաղաքային բնակչության կորուստները կազմել են 30 հազար, թալանվել է Ալեքսանդրապոլ քաղաքի երկաթուղային դեպոն: Քաղաքային բնակչությանը և քաղաքային տնտեսությանը պատճառվել է 50 մլն ռուբլու վնաս:⁸ Ալեքսանդրապոլի գավառից բուրքերն իրենց երկիրը բռնեցին 240 հազ. գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն:⁹

Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության վերարտադրության վրա ժողովրդագրական ավելի երկարատև ազդեցություն ուներ 1915-1921թթ. ծնելիության ցածր և մահացության բարձր մակարդակը: Լրիվ ոչնչացել կամ քայքայվել էին բազմահազար հայկական ընտանիքներ: Հայաստանում (կարծում ենք՝ նույնը կարելի է ասել նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի համար) 1915թ. ծնված 1000 երեխայից մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը կենդանի է մնացել միայն 530-ը, իսկ 1918թ. ծնվածներից՝ 630-ը,¹⁰ ինչը նշանակում է, որ այդ տարիները եղել են զանգվածային մահացության տարիներ: Այդ մասին վկայող ցնցող փաստեր են բացահայտվել Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության՝ Ռ. Սիֆանի կողմից կատարված հատուկ հետազոտության ժամանակ: Օրինակ, Դուգլյանդի գավառակից (ներկայիս Ախուրյանի տարածաշրջան) Սինասյան Սիրանուշը հաղորդել է, որ 1918թ. մեռել են իր հինգ երեխաները. նույն թվականին սովից մահացել են Մուրադյան Խաթունի վեց երեխան, 1920թ. մահացել են Հաջանյան Ջավահիրի երեք երեխան: Թալինի գավառակից Ասատրյան Ջարուհու չորս երեխան մեռել են 1918թ. և երեքը՝ 1919թ.:¹¹

Գյուղատնտեսական ու արհեստագործական արտադրության կազմալուծման և պարենի ներմուծման ծավալների աննախադեպ կրճատման պատճառով գավառում առաջնային անհրաժեշտության սննդամթերքների սուր կարիք էր զգացվում: Բնակչությունը հազիվհազ քարշ էր տալիս իր կիսաքաղց գոյությունը, հաճախ չճարելով նույնիսկ մի կտոր հաց, տասնյակ հազարներով սովից մեռնում էին: Գավառում 1920-1921թթ., ըստ Հ. Թումանյանի տվյալների, սովից մահացել է 32 հազար մարդ:¹² 1920-ական թվականների սկզբներին Հայաստանում, հատկապես գյուղական բնակավայրերում, տարածված են եղել սիբիրախտը, քոսը, թոքախտը, խոլերան և վարակիչ ու տարափոխիկ այլ հիվանդություններ, որոնք հիմնականում մահվան պատճառ էին դառնում:¹³ Վիճակագրական նյութերը և փաստերը ցույց են տալիս այն ահավոր

⁵ Հ. Արքախանյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 186-189:

⁶ Կ. Ալեքսանյան, *Արևմտահայ գաղթականներն Ալեքսանդրապոլի գավառում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին*, ԲՀԱ, 2(112), Եր., 2008, էջ 41:

⁷ Կ. Ալեքսանյան, 1919-1921թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառի վարչատարածքային կառուցվածքի և բնակչության հարցի շուրջ, ՇՊՄԺ հանրապետական 6-րդ գիտաժողովի նյութեր, Գյումրի, 2004, էջ 50:

⁸ Վ. Ղազարյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 129:

⁹ Օ. Կ. Մ. Մ. Մ. Մ., *Развитие экономики Армении в XIX и начале XX вв.*, 1947, стр. 281.

¹⁰ Լ. Դ. Մ. Մ. Մ., *Սովետական Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը*, Եր., 1965, էջ 49:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 48:

¹² Օ. Կ. Մ. Մ. Մ., *Экономическое развитие Армении*, Եր., 1954, стр. 342.

¹³ Բ. Թ. Մ. Մ. Մ., *Սովետական Հայաստանում գյուղատնտեսական մտավորականության կազմալուծման պատմությունից (1921-1925թթ.)*, ԼՀԳ, 6 (546), Եր., 1988, էջ 29:

ճշմարտությունը, որ Հայաստանի, հատկապես Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության վրա կախված էր ֆիզիկական բնաջնջման վտանգը: Եթե ևս 2-3 տարի երկարաձգվեր այդ մղձավանջային շրջանից Հայաստանը կդառնար անմարդաբնակ:

1914-1926թթ. ընկած ժամանակամիջոցում բացարձակ թվաքանակով ամենաշատը պակասել է Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բնակչությունը՝ 10410 մարդով կամ 19,7%-ով, իսկ տոկոսային հարաբերությամբ ամենաշատը՝ Ղզըլդոչի (ներկայիս Աշոցք) գավառակինը՝ համապատասխանաբար՝ 50,1%-ով կամ 4767-ով մարդով: Հ. Գևորգյանի բերած տվյալներով՝ Ղզըլդոչ ու Ճգխլար (ներկայիս՝ Յողամարգ) գյուղերի մարագների մեջ թուրքական բարբարոսներն այրել ու սրախողխող են արել 4200 հայ:¹⁴ Չնայած արտագաղթի մեծ ծավալներին՝ Խլի Ղարաքիլիսա (ներկայիս Ագատան) գյուղում 1918թ. զարմանը բնակվել է 8000 մարդ, որոնց կեսից ավելին գաղթականներ էին: Նույն տարվա հունիսի 2-ին թուրքերը հրաման արձակեցին, որ 18-40 տարեկան տղամարդիկ ներկայանան հաշվառման, իսկ ովքեր հրաժարվեն՝ նրանց տուն-տեղը կհրդեհվի: Ամսալով բշմամու խոսքին՝ 800 ագատանցիներ հավաքվեցին, որոնց գերեվարեցին, ուղարկեցին Թուրքիա տաժանակիր աշխատանքի: Նրանցից երեք տասնյակին հաջողվեց վերդառնալ հարազատ բնակավայր: 1920թ. նոյեմբերի սկզբին թուրքական բանակը երկրորդ անգամ գրավեց Ալեքսանդրապոլի գավառը: Թուրքական օկուպացիոն բանակը 300-ից ավելի ագատանցի երիտասարդների բռնեց և ուղարկեց Կարս ու Կարին հարկադիր աշխատանքի, նույնքան էլ սրախողխող արվեցին: Մոտավոր հաշվով թուրքերը գյուղից տարել են 100000 փութ հացահատիկ և կարտոֆիլ, 5000 գլուխ մանր և խոշոր եղջերավոր անասուն, 200 սայլ, հրկիզել են 300-ից ավելի տուն ու մարագ:¹⁵ 1911-1926թթ. ընկած ժամանակամիջոցում Ագատանի բնակչության բացարձակ թվաքանակը պակասել է 1529-ով կամ 38,1 %-ով՝ 4010 -ից հասնելով 2481 մարդու:

Նշված ժամանակամիջոցում Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բնակչության թիվը նվազել է 19,7%-ով, Դուզյանդի գավառակինը՝ համապատասխանաբար 33,1%-ով, Քյավթառլուինը՝ 12%-ով, Ղզըլդոչինը՝ 42,4%-ով և Մոլլա-Գյուլչայինը՝ 27%-ով: Ալեքսանդրապոլի գավառի մարդկային կորուստների հիմնական պատճառներից մեկը կարծում ենք, պայմանավորված էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ իրադրությամբ և իշխանության անկարողությամբ՝ կարճ ժամանակահատվածում լուծելու սոցիալական և ժողովրդագրական հիմնախնդիրները:

1920-ական թթ. խորհրդային Հայաստանի, այդ թվում Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի գավառի բնակչությունն աստիճանաբար ավելացավ. բնակչության աճի հիմնական աղբյուրներն էին բնական ընդլայնված վերարտադրությունը, հայրենադարձությունը և ԽՍՀՄ հանրապետություններից բնակչության ներգաղթը:

1921թ. հունիսի 20-ին հրապարակվեց Հայկական ԽՍՀ Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի դեկրետը գյուղական, գավառային և գավառակային հեղկոմների մասին, որն օրենսդրական կարգով հաստատեց վարչատարածքային կառավարման տեղական օրգանների գոյությունը:¹⁶ Մեկ ամիս անց անհրաժեշտություն զգացվեց իրականացնելու վարչական նոր բաժանում: ՀԽՍՀ Ժողովրդական դեկրետ ընդունեց «ՀԽՍՀ վարչական վերաբաժանումների մասին»: Ըստ որի՝ հանրապետությունում կազմավորվեցին Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի, Լոռու, Իջևանի, Նոր Բայազետի և Դարալագյազի գավառները, որոնք էլ բաժանվեցին գավառակների: Ինը գավառների մեջ մտնում էին 39 գավառակներ: Ալեքսանդրապոլի գավառը բաժանված էր 7 գավառակների:¹⁷ Դրանք էին Աղբաբայի, որի սահմանները համընկնում է նախկին Ամասիայի վարչական շրջանին, Դուզյանդի (Ախուրյան), Թալինի, Հաջիխալիի (Արագածի), Ղզըլդոչի (Աշոցքի), Մոլլա-Գյուլչայի (Անի) և Քյավթառլուի (Արթիկ) գավառակները: 1930-ական թվականների սկզբներին ՀԽՍՀ-ում գավառները իբրև վարչական միավորներ վերացվեցին, և կազմավորվեցին վարչական շրջաններ: Մոլլա-Գյուլչայի և Քյավթառլուի գավառակների միա-

¹⁴ Հ. Գևորգյան, *Լենինային շրջանի նոր դեմքը*, Եր., 1985, էջ 4:

¹⁵ Վ. Իկիչիյան, *Ագատանն ու ագատանցիները*, Գյումրի, 2007, էջ 18, 43-45:

¹⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, էջ 194:

¹⁷ Նույնը:

վորմամբ կազմավորվեց Արթիկի շրջանը, իսկ Ադրաբայի և Ղզրլոդի գավառակների միավորումից առաջացավ Ամասիայի շրջանը: Հաջի-Խալիլի գավառակը մտավ Ապարանի շրջանի մեջ: Դուգբյանդի գավառակի սահմաններում կազմավորվեց Լենինականի շրջանը, որը հետագայում վերանվանվեց Ախուրյանի շրջան:

1922թ. Հայկական ԽՍՀ-ում անցկացվեց գյուղատնտեսական մարդահամար, որի արդյունքները հրատարակվեցին 1924թ.: Ըստ այդ մարդահամարի Ալեքսանդրապոլի գավառն ունեցել է 156 304 բնակիչ (76618 տղամարդ, 79686 կին):¹⁸ 1926թ. այդ ցուցանիշը կազմել է 171841 և 1931թ.՝ 219780 մարդ (109276 տղամարդ, 110504 կին): Այսինքն՝ 1922-1931թթ. ընկած ժամանակամիջոցում գավառի բնակչության թվաքանակն ավելացել է 63476-ով կամ 40,6%-ով, այդ թվում Ալեքսանդրապոլ-Լենինական քաղաքինը ավելացել է համապատասխանաբար 14419 մարդով կամ 32,3%-ով, իսկ գավառի մյուս բնակավայրերի բնակչության թվաքանակը՝ 49057-ով կամ 42,1%-ով: Նշված ժամանակամիջոցում Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի գավառի բնակչության աճը պայմանավորված է եղել հայրենադարձությամբ, ինչպես նաև ծնունդների շեշտակի աճով, որը ժողովրդագրության մեջ ընդունված է անվանել «կոմպենսացիոն աճ»:

Օգտվելով 1922, 1926 և 1931թթ. մարդահամարի նյութերից՝ 1-ին աղյուսակում տանք Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության թվի շարժմբացը /ըստ գավառակների/ խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին:

Աղյուսակ 1 . *Ալեքսանդրապոլի գավառակների բնակչության թվի աճի փոփոխությունը 1922-1931թթ.*¹⁹

Գավառակ	Բնակ-ավայրերի թիվը	Բնակչության թիվը 1922թ. (մարդ)	Բնակչության թիվը 1926թ. (մարդ)	Բնակչության թիվը 1931թ. (մարդ)	Բնակչության աճի միջին տարեկան տեմպը 1922-1931թթ. (տոկոսներով)
ք. Ալեքսանդրապոլ	1	44656	42312	59075	+3,6
Դուգբյանդ /I գավառակ/	39	24881	32256	37704	+5,7
Քյաֆթառլու/II գավառակ/	24	19667	26507	30236	+6,0
Ղզրլոդ /III գավառակ/	26	11779	11260	14577	+2,6
Մոլլա-Գյոկչա/IV գավառակ/	26	28488	17575	19624	-3,4
Ադրաբա/V գավառակ/	32	6252	9160	13130	+12,2
Թալին /VI գավառակ/	56	8401	15759	25014	+21,9
Հաջի-Խալիլ /VII գավառակ/	27	12180	17012	20420	+7,5
Ընդամենը	231	156304	171841	219780	+4,5

Աղյուսակ 1-ից երևում է, որ Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի գավառի բնակչության աճի տարեկան միջին տեմպը կազմել է 4,5 %, ինչը հանրապետության նույն ցուցանիշը գերազանցում է:²⁰ Ալեքսանդրապոլի բոլոր գավառակներում, բացառությամբ Մոլլա-Գյոկչայի, գրանցվել է բնակչության թվաքանակի շեշտակի աճ, իսկ վերջինիս գավառակի բնակչության թվաքանակի նվազումը բացատրվում է բնակչության արտագաղթով և գյուղական բնակավայրերի նվազմամբ: Երբ համեմատում ենք Մոլլա-Գյոկչայի գավառակի 1931թ. բնակչության թիվը 1926թ. հետ, տեսնում ենք, որ գրանցվել է բնակչության թվի ավելացում:

¹⁸ Հայաստանի ազգաբնակչությունը, ըստ սեռի, տարիքի, գրագիտության, ազգության (1922թ. գյուղատնտեսական վիճակագրության նյութեր), Եր., 1924, էջ 92-93:

¹⁹ Ա. Պ ո տ ո ս յ ա ն, Հայաստանի հանրապետության գյուղական տարաբնակեցումը, Եր., 1999, էջ 183-187, 193-201: Հայաստանի ազգաբնակչությունը, ըստ սեռի, տարիքի, գրագիտության, ազգության (1922թ. գյուղատնտեսական վիճակագրության նյութեր), Եր. 1924, էջ 92-93: ՀՍԽՀ շրջանները, կենտրոնական քաղաքներն ու բնակավայրերը 1935թ. նոր սահմաններում և ըստ 1931թ. մարդահամարի, Եր., 1936, էջ 9-37 նյութերը:

²⁰ Լ. Դավթյան, նշվ. աշխ., էջ 64:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին շեշտակի ավելացավ Արևմտյան Հայաստանից գաղթականների հոսքն Արևելյան Հայաստան, այդ թվում Ալեքսանդրապոլի գավառ: 1915թ. Ալեքսանդրապոլի գավառում արևմտահայ գաղթականների թիվը 22815 է (5205 տղամարդ, 7565 կին և 10045 երեխա),²¹ ինչը կազմել է գավառի ամբողջ բնակչության թվաքանակի 10,1%-ը: Գաղթականներից 6844-ը տեղավորվել է Ալեքսանդրապոլ քաղաքում, 15971-ը՝ գավառի 139 բնակավայրերում, այդ թվում 9836-ը՝ Դուզքյանդի, 2820-ը՝ Զյավթառլուի, 1373-ը՝ Ղզրլոդչի և 1942-ը մնացած չորս (Մոլլա-Գյոկչայի, Աղբաբայի, Հաջի-Խալիլի և Թալինի) գավառակներում ու Փամբակի տեղամասում: 1915-1917թթ. ընթացքում Ալեքսանդրապոլում բացվում են ութ որբանոցներ, որտեղ ապաստանում են ավելի քան 500 արևմտահայ որբ երեխաներ:²²

Ըստ 1926-1927թթ. հաշվառման, Լենինականի յոթ գավառակներում տեղավորվել են 13,8 հազար արևմտահայ գաղթականներ, ընդ որում չորսում տեղավորվել է 1584 ծուխ (7722 շունչ) կամ այդ յոթ գավառակներում հաստատված գաղթականների ամբողջ թվի 55,9%-ը, իսկ մնացյալ երեք գավառակներում՝ 6608 մարդ, որոնցից 323-ը՝ եզդի-քուրդ, իսկ մնացածը՝ հայեր: Լենինականի գավառի 40 բնակավայրերում տեղավորվել է ավելի քան 3,5 հազար մշեցի, 37-ում՝ 1,5 հազար բուլամըխցի, 40-ում՝ 1,1 հազար կարսեցի, 31-ում՝ 3,4 հազար բիթլիսցի, 28-ում՝ 828 էրզրումցի, 18-ում՝ 514 խնուսցի, 14-ում՝ 515 բասենցի, 16-ում՝ 503 ալաշկերտցի, որոնց գումարը կազմում է գավառի գաղթական բնակչության 86%-ը:²³ Թալինի գավառակի Ահագչի (Ձովասար), Մեծ Փիթրիկյան (Ճաղկասար), Վերին և Ներքին Ղարադոյմազ (Վերին և Ներքին Սասունաշեն), Այնալի (Դավթաշեն), Ներքին Թալին (Դաշտադեն), Սաբունչի (Հացաշեն) և Աշնակ գյուղերը հիմնադրել են գաղթականները: Դուզքյանդի գավառակի Վերին Ղանլիջա (Վահրամաբերդ), Յասաուլ (Հովունի), Մոլամուսա (Ոսկեհասկ) գյուղերի բնակչության կեսից ավելին և Ղզրլոդչի՝ Կուրդուրուլաղ (Կրասար) ու Մոլլա-Գյոկչայի՝ Բագրևանդ գյուղերի բնակչության 1/3-ից ավելին 1926թ. արևմտահայ գաղթականներ էին: 1924-1925թթ. ընթացքում Լոռու գյուղական բնակավայրերից Լենինականի գավառ են տեղափոխվել 920 հողագործական գաղթականներ:²⁴

Լենինականում գաղթականները բնակություն են հաստատել կայարանամերձ գոտում և 1926թ. երկրաշարժից հետո ձևավորված, այսպես կոչված, Բարաքներ թաղամասում: 1928թ. տեղական տնտեսական բաժնի բարաքների ստուգման տեսքում հաշվառված 400 բնակիչների կեսից ավելին արևմտահայ գաղթականներն էին՝ գաղթած Կարս և Սվազ քաղաքներից, Դերսեւա, Բաշքյադիքլար գյուղերից: Թաղամասի մնացած բնակիչները եկել են Լենինականի գավառի՝ Օրթաքիլիսա (Մայիսյան), Փոքր Ղարաքիլիսա (Ագատան), Արմբուլ (Տուֆաշեն), Մեծ Քեթի, Մոլլա Մուսա (Ոսկեհասկ), Տապշվանդլաղ (Շիրակավան), Զորլի (Լեռնագյուղ), Ղափլի (Գուսանա), Ղոնադոան (Շիրակ), Բայանդուր, Արթիկ, Մեծ Զյափանակ (Բասեն), Աղքիլիսա (Կրաշեն), Ախտլա (այժմ գոյություն չունի), Իլխիաբ (Այգաբաց), Բաջոլի (Հայկավան), Սվանկերդի (Լուսադըյուր), Հաջի-Խալիլ (Ճաղկահովիտ), Թորոսգյուղ, Հաջի Նազար (Կամո), Բոզդոդան (Սարակապ) և այլ բնակավայրերից:²⁵

Հայերը Խորհրդային Միության այն եզակի ազգերից էին, որ այդ տարիներին ունեին ձևավորված սփյուռք: Եվ խորհրդային իշխանություններն ակտիվ քաղաքաշարժ էին կազմակերպում արտասահմանյան այն երկրներում, ուր կար հայկական մեծ սփյուռք: Այդ երկրներում բնակվող հայերին կոչ էր արվում հայրենադարձվել: 1921-1936թթ. հայրենադարձվել են 42286 սփյուռքահայեր,²⁶ որոնց մի զգալի զանգված բնակվեց Լենինականի գավառի գյուղական բնակավայրերում և գավառային կենտրոնում: Ըստ վիճակագրական տվյալների, արխիվային նյութերի և այդ խնդրին

²¹ Բանբեր Երևանի արխիվների, /1/ Եր., 1989, էջ 190-194:

²² Կ. Ալեքսանյան, Արևմտահայ գաղթականներ..., էջ 40:

²³ Լ. Վարդանյան, Հ. Սարգսյան, Շիրակի 1926-1927թթ. գաղթականության որոշ հարցեր, (ըստ Ստ. Լիսիցյանի արխիվային նյութերի), Եր., 1995, էջ 2:

²⁴ Բ. Թևոսյան, Աշխատուժի զբաղվածության հարգի լուծումը Սովետական Հայաստանում /1921-1929թթ./, ԼՀԳ, 3/495/, Եր., 1984, էջ 23:

²⁵ ՀԱԱ, Շիրակի տարածքային մասնաճյուղ, ֆ. 7, ց. 1 գ. 16:

²⁶ Հ. Մելիքյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Եր., 1985, էջ 115:

առնչվող գիտական հոդվածների՝ կարելի է ենթադրել, որ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում գավառի բնակչության մեխանիկական աճի հաշվեկշռում հայրենադարձների թվաքանակը կազմել է մոտ 7,8%, իսկ 1926-1939թթ. Լենինական ներգաղթած բնակչության շուրջ 24,4%-ը հայրենադարձներն էին, 67,5%-ը եկել են հանրապետության գյուղական բնակավայրերից, իսկ 8,1%-ը՝ Միության այլ հանրապետություններից, հատկապես Վրաստանից:

1922-1931թթ. ընկած ժամանակամիջոցում Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի գավառի բնակչության էթնոժողովրդագրական գործընթացում գրանցվել են էական տեղաշարժեր: Այդուսակ 2-ից երևում է, որ գավառում բնակվող հայերի, ռուսների և ուկրաինացիների, թուրքերի ու քուրդ և եզդիների թվաքանակը շեշտակի ավելացել է: Չունենալով հավաստի և ստույգ տվյալներ՝ կարծում ենք այդ տարիներին ռուսների, մասնավորապես թուրքերի և քրդերի և եզդիների բարձր աճը կարող է պայմանավորված լինել բնական ընդլայնված վերարտադրությամբ և ներգաղթով: Բացառված չէ, որ 1922թ. և 1931թ. բնակչության ազգային կազմի հաշվառումն կատարվել է թերություններով: Նշված ժամանակամիջոցում գավառում բնակվող հայերի թիվն ավելացել է 33,4%-ով, իսկ Լենինական քաղաքում՝ 16,9%-ով, թուրքերինը՝ համապատասխանաբար 32,7%-ով և 6,7 անգամ: Աճի ամենաբարձր ցուցանիշ գրանցվել է ռուսների և ուկրաինացիների մոտ:

Այդուսակ 2. *Գավառի բնակչության ազգային կազմի շարժընթացի ցուցանիշները 1922-1931թթ.*²⁷

Գավառակներ	հայ		թուրք		ռուս և ուկրաինացի		քուրդ և եզդի		այլ ազգեր		ընդամենը	
	1922թ.	1931թ.	1922թ.	1931թ.	1922թ.	1931թ.	1922թ.	1931թ.	1922թ.	1931թ.	1922թ.	1931թ.
Ալեքսանդրապոլ	43658	51033	47	316	667	6613	23	146	251	967	44656	59075
Դուզքյանդ	24708	37590	39	-	6	1	115	-	13	113	24881	37704
Քյաֆթառլու	19647	30181	-	-	-	43	-	1	20	11	19667	30236
Ղզըլդըշ	11768	14577	2	-	-	-	9	-	-	-	11779	14577
Մոլլա-Գյուլյա	28452	19462	-	2	3	123	33	24	-	13	28488	19624
Աղբաբա	105	4633	6129	8201	6	74	12	49	-	173	6252	13130
Թալին	7792	20327	32	1	2	72	574	4466	-	148	8401	25014
Հաջի-Խալիլ	7484	13717	170	-	-	-	4526	6697	-	6	12180	20420
Ընդամենը	143614	191520	6419	8520	684	6927	5292	11383	285	1431	156304	219780

Թուրքերը կոմպակտ բնակվել են Աղբաբայի, իսկ քրդերը և եզդիները՝ Հաջի Խալիլի և Թալինի գավառակներում: Ալեքսանդրապոլ-Լենինական գավառի 1931թ. թուրքաբնակ գյուղերն էին Աղբաբայի գավառակի թվով 19 գյուղեր, որոնցից խոշորներն են Գյուլիբուրաղը (Բյուրակն), Դուզքյանդը (Ավար), Յենի-յուլ (Աղվորիկ), Գյուլին (Արդենիս), Ազիզբեկով (Արեգմադենը), Մադարաջուղը (Ճաղկուտը) և Օխչոլլին (Ողջին): Հաջի-Խալիլի գավառակի քրդաբնակ գյուղերի թիվը 12 է, իսկ խոշոր գյուղերն են եղել Քարվանսարան (Ամրե Թագա), Չոբանմազը (Ավեն), Ջառջառիսը (Դեբեկ), Մեծ Միրաբը, Ղոնդաղսազը (Ռյա-Թագա): Թալինի գավառակի եզդիաբնակ գյուղերի թիվը 18 է, որից խոշորներն են Սաբունչին (Հացաշեն), Հակտոը, Թլիկը:

Սոցիալիզմի գարգացման պայմաններում բնակչության միգրացիոն գործընթացներն ըստ իրենց ուղղության և նշանակության լինում են տարբեր: Մեր հետազոտության համար առավել հետաքրքրություն են ներկայացնում հետևյալ ուղղությունները.

1. Բնակչության հոսքը գյուղից քաղաք:
2. Բնակչության միջհանրապետական միգրացիան:

Նշված կետերը քննարկենք առանձին-առանձին: 1920-ական թվականների ինդուստրացումը և 1930-ական թվականների կոլեկտիվացումը գործում ազդեցություն բողեցին Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի գավառի բնակչության տեղաշարժի վրա:

²⁷ Այդուսակը կազմելիս օգտագործվել են. Հայաստանի ազգաբնակչությունը. ըստ սեռի, տարիքի, գրագիտության, ազգության (1922թ. գյուղատնտեսական վիճակագրության նյութեր), Եր., 1924, էջ 92-93: ՀՄԽՀ շրջանները, կենտրոնական քաղաքներն ու բնակավայրերը 1935թ. նոր սահմաններում և ըստ 1931թ. մարդահամարի, Եր., 1936, էջ 9-37 նյութերը:

Գավառի գյուղական բնակչության հոսքը քաղաք պայմանավորված էր աճող Լենինական և Արթիկ քաղաքների արագ զարգացող արդյունաբերությամբ կադրերով ապահովելու անհրաժեշտությամբ: Բացի դրանից կոլեկտիվացումը նույնպես նախադրյալներ ստեղծեց գյուղից քաղաք բնակչության հոսքի մեծացման համար: Կոլեկտիվացումից ավելի շատ տուժեցին մենատնտեսները, որոնք հայտնվելով իրենց համար ամբարենպաստ սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական միջավայրում, սեփական ունեցվածքը վաճառելով կամ ստիպողաբար հանձնելով կոլտնտեսությանը, տեղափոխվեցին քաղաքային բնակավայրեր: Կարելի է ասել, որ կոլեկտիվացման ավարտին մենատնտեսները որպես սոցիալական շերտ վերացան: Զրկվելով իրենց հողակտորներից ու անասուններից, մենատնտեսները բռնել են արտագաղթի ճամփան: Կոլեկտիվացման առաջին տարիներին Լենինականի շրջանի մենատնտեսների թիվը կտրուկ նվազում է: Երկու գյուղերի (Առափի և Բայանդուր) օրինակով փորձենք ցույց տալ 1932-1933թթ. ժողովրդագրական փոփոխությունները: Այդ երկու գյուղերում 1932թ. բնակչության թիվը կազմել է 1582 մարդ (կոլտնտեսականները՝ 834 և մենատնտեսներ՝ 748), 1933թ.՝ 1371 մարդ (կոլտնտեսականները՝ 775 և մենատնտեսներ՝ 596): Ինչպես տեսնում ենք, երկու տարիների ընթացքում Առափի և Բայանդուր գյուղերի բնակչության թիվը պակասել է 211 մարդով, ինչը կազմում է այդ գյուղերի ամբողջ բնակչության 13,3%-ը, այդ թվում կոլտնտեսականների թիվը պակասել է 59-ով և մենատնտեսներինը՝ 152-ով:²⁸

ՀԱԱ Շիրակի մարզային մասնաճյուղի արխիվային ֆոնդերում պահպանվում են Լենինական քաղաքի և համանուն շրջանի բնակչության միգրացիային վերաբերող բավականին հետաքրքիր տեղեկություններ: Լենինական քաղաքի կենտրոնական փնտնագրական վարչությունն ամեն ամիս հաշվարկել է շրջանի և շրջանային կենտրոնի բնակչության մեխանիկական շարժք: Նշենք, որ բնակչության մեխանիկական աճի հաշվարկումը կատարվել է թերություններով, ինչը վկայում են բազմաթիվ արձանագրությունները:²⁹ Խորհրդային կառավարությունը կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցման ժամանակաշրջանում աշխատունակ բնակչության զբաղվածության հարցի լուծումը և գործազրկության վերացումը դիտում էին որպես սոցիալիզմի կառուցման հիմնական պայմաններից մեկը: Լենինականի գավառի գյուղական բնակավայրերից 1924-1925 տնտեսական տարում արտագնա աշխատանքի մեկնողների թիվը կազմել է 3784մարդ, իսկ հաջորդ տնտեսական տարում 4337մարդ: Մեր հանրապետության գյուղական բնակավայրերից արտագնա աշխատանքի հինգ մեկնողներից մեկը եղել է Լենինականի գավառից:³⁰ Որպեսզի հստակ պատկերացում կազմենք, թե Լենինական քաղաքում բնակչության մեխանիկական աճի ցուցանիշներն ինչպիսին են եղել, ներկայացված է աղյուսակ 3-ում:

Աղյուսակ 3. Լենինական քաղաքի բնակչության մեխանիկական աճի ցուցանիշը 1935թ.³¹

1934թ.	Եկածներ		Մեկնածներ		Մեխանիկական աճը	
	Ընդ.	մինչև 16տ.	Ընդ.	մինչև 16տ.	Ընդ.	մինչև 16տ.
հունվար-մայիս	740	149	830	216	- 90	- 67
հունիս	630	155	570	118	+ 60	+ 37
հուլիս	632	163	528	135	+ 104	+ 28
օգոստոս	441	136	506	113	- 65	+ 23
սեպտեմբեր	337	73	410	44	- 73	+ 29
հոկտեմբեր	505	142	453	98	+ 52	+ 44
նոյեմբեր	582	199	493	162	+ 89	+ 37
դեկտեմբեր	618	174	549	156	+ 69	+ 18
Ընդամենը	4485	1191	4339	1042	+ 146	+ 149

²⁸ ՀԱԱ Շիրակի մարզային մասնաճյուղ, ֆ. 7, ց. 1, գ. 42, ք. 12-24, 15 թերք:

²⁹ Նույն տեղում, ֆ. 9, ց. 2, գ. 188, ք. 26:

³⁰ Բ. Թևոսյան, Աշխատուժի զբաղվածության հարցի լուծումը Սովետական Հայաստանում /1921-1929թթ./, ԼՀԳ, 3/495, Եր., 1984, էջ 19:

³¹ ՀԱԱ Շիրակի մարզային մասնաճյուղ, ֆ. 9, ց. 2, գ. 188, ք. 39:

1934թ. Լենինականի բնակչության ներգաղթի գործակիցը կազմել է 8,5%, իսկ արտագաղթինը՝ 8,2%, մեխանիկական աճի գործակիցը համապատասխանաբար՝ 0,3% է: 1935թ. հունվար ամսին Լենինականի շրջանից Ռուսաստան մեկնել են 65 (38 տղամարդ, 27 կին) մարդ, որից 26-ը տեղավորվել են քաղաքներում, իսկ 39-ը գյուղերում: Տղամարդկանցից՝ 16-ը, մեկնել է Ռուսաստանի քաղաքներ, իսկ 22-ը՝ գյուղեր, իսկ կանանցից 10-ը՝ քաղաք, ու 17-ը՝ գյուղ: Նույն ամսին Ռուսաստանից Լենինականի շրջան եկածների թիվը 81 մարդ է (42 կին, 39 տղամարդ), 13-ը Լենինգրադի մարզից, 17-ը՝ Մորդովական ԻՍՍՀ-ից, 38-ը՝ Հյուսիսային Կովկասից, 65-ը (33 կին, 32 տղամարդ)՝ Ուկրաինայի Վինիցայի, Չերնիգովի և Խարկովի մարզերից: Աղբյուրներից եկածների թիվը 72 մարդ է (41 տղամարդ, 31 կին) և Վրաստանից՝ 92 (51 տղամարդ, 41 կին), Հայաստանի այլ բնակավայրերից՝ 154 (85 տղամարդ, 69 կին): Մեկնածներից 53-ը բանվորներ են եղել, 77-ը՝ ծառայողներ և 182-ը՝ աշխատանք չունեցողները, իսկ եկածներից համապատասխանաբար 71-ը՝ բանվորներ, 79-ը՝ ծառայողներ և 194-ը աշխատանք չունեցողներ:³² Վերլուծելով բնակչության տեղաշարժերը՝ գալիս ենք այն համոզման, որ Լենինական քաղաքի բնակչության թիվը միջպետական միգրացիայի հաշվին տարեկան միջինը ավելացել է 200-300 մարդով:

1926-1939թթ. Լենինականն աչքի է ընկել բնական աճի բարձր մակարդակով: Այսպես, 1926թ. քաղաքում 1000 բնակչի հաշվով ծնվածների թիվը կազմել է 47,7, 1939թ.՝ 45,1, իսկ մահացածների թիվը համապատասխանաբար՝ 20,0, 23,5, և բնական աճը՝ 27,7, 21,6: Բերված թվերից երևում է, որ այդ տարիներին քաղաքում բնակչության բնական աճի ցուցանիշների մեջ մեծ տատանումներ չեն գրանցվել, սակայն նվազել է թե՛ ծնելիության և թե՛ մահացության գործակցի մեծությունը: Համեմատության համար նշենք, որ նույն տարիներին Լենինականի բնակչության ծնելիության գործակիցը զիջել է Շիրակի տնտեսական շրջանի և գերազանցել է հանրապետության քաղաքային բնակչության նույն ցուցանիշը: Հայաստանում 1926թ. ծնունդների թիվը 1000 բնակչի հաշվով կազմել է 54,7, 1939թ.՝ 42,4 մարդ, այդ թվում քաղաքային բնակավայրերում նույն ցուցանիշը կազմել է համապատասխանաբար 38,4, և 35,6, իսկ Շիրակի տնտեսական շրջանում՝ 56,6 և 46,8 մարդ: Ծնելիության այդքան բարձր թվերը գրավեցին մասնագետների ուշադրությունը, կասկածներ կային, որ կարող է սխալներ թույլ տրված լինեն սկզբնական հաշվառման՝ այսինքն՝ ԶԿԱԳ-ի գրանցումների մեջ: Սակայն Հայաստանի ԿՎՎ կատարած մի շարք հետազոտությունները հաստատեցին գավառի գյուղական բնակչության ծնելիության բարձր մակարդակը:

Ծնունդների աճի վրա իր ազդեցությունն է ունեցել նաև իշխանությունների վարած ժողովրդագրական և սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը: Օրինակ, 1936թ. ընդունվեց օրենք, որտեղ ՀԱԿ-ը (հղիության արհեստական կասեցում) դիտվել է որպես քրեական հանցագործություն: Թե ինչպիսի գործուն ազդեցություն ունեցավ ընդունված օրենքը Լենինականի բնակչության ծնունդների մակարդակի վրա, ներկայացնենք մի քանի թվային տվյալներով. քաղաքում ծնվածների թիվը 1936թ. կազմել է 2428, 1937թ.՝ 4001, 1938թ.՝ 3033 և 1939թ.՝ 3060 երեխա:

Այսպիսով, 1918 և 1920-1921թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառում թուրքերի կողմից իրականացված եղեռնի քաղաքականությամբ էր պայմանավորված բնակչության կտրուկ նվազումը: Եթե 1915թ. գավառի առկա բնակչությունը կազմել է 245980 մարդ, ապա 1919թ.՝ 152414, 1922թ.՝ 152648 և 1931թ.՝ 227796 մարդ: Բնակչության վերարտադրության վրա այդ տարիների (1918թ. և 1920-1921թթ.) թողած ազդեցության ամբողջական արտահայտությունն է այն փաստը, որ բնակչության աճը հետ մղվեց 25-30 տարով, գավառի 1915թ. 245 հազար բնակչությունը վերականգնվեց 1940-ական թթ.: Համեմատության համար նշենք, որ 1913թ. Հայաստանի մեկ միլիոն բնակչությունը վերականգնվեց միայն 1930թ.:³³ 1921-1931թթ. Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի գավառի բնակչության շեշտակի աճը հիմնականում պայմանավորված է եղել խորհրդային իշխանությունների ժողովրդագրական արդյունավետ քաղաքականությամբ:

³² ՀԱԱ Շիրակի մարզային մասնամյուղ, ֆ. 9, ց. 2, գ. 188, ք. 26-27:

³³ Լ. Դ ա վ թ յ ա ն, *Նշվ. աշխ.*, էջ 52:

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ АЛЕКСАНДРОПОЛЬ-
ЛЕНИНАКАНСКОГО УЕЗДА В 1914-1930 гг.

___ Резюме ___

___ А. Бояджян ___

В начале XX в. демографические процессы в Армении, в том числе в Александропольском-Ленинаканском уезде, были обусловлены рядом социально-экономических и политических факторов. Этот период выделялся сложными политическими событиями, которые, следуя одно за другим, существенно повлияли на этнодемографическое положение Армении.

В результате этого воспроизводство населения отстало на 25-30 лет (1918г. и 1920-0921гг.), численность населения в регионе, которое в 1915г. составляло 245тыс., было восстановлено лишь в 1940-ых годах.